

A rén elnevezései a magyarban

A rén megjelenése magyar szépirodalmi fordításokban

1. A több uráli nép között a lappok által is hagyományosan művelt, a mindennapokban és a gazdaságban, múltban és jelenben egyaránt fontos szerepet betöltő réntartás szakszavainak felkutatása, az e tevékenységhez és az ezzel járó nomadizáló életmódhoz kapcsolódó északi lapp terminológia vizsgálata során a nyelvészeti, néprajzi, biológiai szakirodalom tanulmányozása mellett olykor szépirodalmi adatok is a vizsgálódó látókörébe kerülnek. Ezek a gyakran üdítő élményt jelentő adalékok részben szórakoztató nyelvi csemegék és fordítói bravúrok, sajnos azonban akad köztük számos olyan is, melyekből a fordítás nehézségei is kiviláglanak, s melyekből a fordíthatóság problémáinak valóságos példatárát lehetne összeállítani. Az alábbiakban a rénszarvas egykor és ma használatos magyar nyelvi elnevezéseinek rövid áttekintése után szépirodalmi fordításokból merített példákat kívánok bemutatni, gyöngyszemeket és kerülendő kényszermegoldásokat egyaránt.

1.1. A mai magyar köznyelvben általánosan elterjedt és mára szinte minden korábbi elnevezést kiszorító *rénszarvas* összetétel előtagja a germán eredetű *Ren* ‘szarvas, kos’ főnévre vezethető vissza. A csupán 1882-től adatolható szó kialakulására az azonos jelentésű német *Rentier* (*Ren* ‘rén, rénszarvas’ + *Tier* ‘állat’) lehetett hatással.

Csaknem száz évvel korábbról, 1798-tól adatolható az *iramszarvas* összetétel. A német *Rentier* ‘rénszarvas’ előtagját tévesen a német *rennen* ‘fut, rohan; szaladgál’ igéből származónak vélve, tudatos szóalkotással keletkezett. Előtagja nyelvújítás kori elvonás a *fut* igével azonos jelentésmezőbe sorolható *iramlik*, *iramodik* igékből. Jankó János például, aki 1897-ben gróf Zichy Jenő expedíciójával indult Osztyájköldre, naplójában¹ egyebek mellett iramcsordákról, iramházzról, iramhámról és irambékóról is részletes leírást ad.

A nyelvújítás másik, ma már mosolyt fakasztó, jóllehet kétségkívül leleményes próbálkozása volt *nyargalóc* szavunk. A *nyargal* ige (amely a *jár* ige -g és -l gyakorító képzővel ellátott alakja) -c kicsinyítő képzős származéka Romhányi József verseiben ugyan megállná a helyét, azonban ma már nem használatos, miként a nyelvújítás két másik, hasonlóan rövid életűnek bizonyult kísérlete sem: a kengurut jelölő *ugrány* és a *(foltos) nyakorján* mint a zsiráf megnevezése – hogy az állatneveknél maradjunk.

A ma már ugyancsak egyre ritkábban felbukkanó *taránd*, *tarándszarvas* szavaink mögött a rénszarvas latin nyelvű tudományos elnevezése, a Linné által bevezetett és elterjesztett kettős nevezéktan elvét követő *Rangifer tarandus* állhat. A svéd természettudós úgynevezett binominális nomenklatúrájában az élőlények, így az egyes állatfajok is két tagból álló nevet kapnak. A *Rangifer* a szarvasfélék családjába tartozó nem, nemzetség (genus), a *tarandus* pedig a faj (species) megjelölése. A magyar nyelvhasználatban a tarándszarvas az eurázsiai, a

1 Jankó 2000

Spitzbergáktól Mongóliáig előforduló alfajok összefoglaló neve, az Észak-Amerikában előforduló alfajokat karibunak nevezzük. A lappok lakta területeken két alfaj fordul elő, a hegyi vagy vad rénszarvas (*Rangifer tarandus tarandus*) és a finn erdei rénszarvas (*Rangifer tarandus fennicus*). Sajnovics János, a finnugrisztika első nagy alakja, aki csillagásként került az „Európa véghatárán” élő lappok közé, egyik levelében² többek között ezt írja a „nyomorúlt éghajlat alatt” rénjeiktől függő nyelvokonainkról: „gazdagságuk és mindenök a tarándszarvas”, illetve „némelykor járványos a tarándszarvas kidőlése, és végínségre jut ekkor sok lapp is”.

1.2. A fenti elnevezések közül – mint már említettük – a *rénszarvas* szinte teljesen kiszorította a használatból a jellemzően inkább néprajzi témájú írásokban előforduló *taránd-*, illetve *iramszarvas* szavakat. Ám a szépirodalmi művek magyar nyelvű interpretációiban sem látjuk, hogy a fordítók kiaknáznák – vagy legalább törekednének erre, akár az elavulóban lévő szavak használatának kockázatát is vállalva – a nyelvünk gazdagsága nyújtotta lehetőségeket. Mintha csak ismernék azt a Szomjas-Schiffert György által a finnországi Nunnanen faluban gyűjtött jójkat,³ melynek szövege szerint „a rén az rén, a vadrén az vadrén”. Az adatközlő Martti Stoor szerint ez a jójka a valóságról szól, egy becsületes rénpásztornak mondanak benne köszönetet, amiért nem akarta bevágni saját jelét idegen, még jelöletlen állatok fülébe (vadréneknél itt tehát jelöletlen, ép fülű rént kell érteni). Korántsem arra biztat, hogy ne lépünk túl a rén és a vadrén megkülönböztetésén, még akkor sem, ha abban a nyelvben, amelyre adott esetben egy lapp vagy egy finn szöveget kívánunk lefordítani, egy-egy terminus esetén hiányzik az azt jelölő szó. A réntartáshoz kapcsolódó lapp nomenklatura gazdagsága és célszerűsége köztudott. Már egy kizárólag a rének bizonyos szempontok (kor, nem, viselkedésbéli és testi jellegzetességek mint szín, agancs mérete és alakja, testfelépítés stb.) szerint való elnevezéseire irányuló vizsgálat során is megdöbbenően pontos terminológiára lelünk. A szókincsnek ez a precizitása a lappok életében nélkülözhetetlen, és az a törekvése, hogy egy fogalmat egyetlen terminussal legyen képes jelölni, az ideális nyelvi kommunikáció irányába mutat. Természetesen a különböző kultúrák (például a lapp és a magyar) fogalmi rendszereiben vannak eltérések. Ennek szélsőséges példái az úgynevezett nyelvi reáliák (nonekvivalens lexémák, azaz lefordíthatatlan elemek), amelyekben egy adott kultúrközösség sajátos ismeretanyaga fejeződik ki.

2. A következő néhány példa azt mutatja, hogy a fordítók nem mindig aknázzák ki a magyar nyelv kínálta lehetőségeket. Az olvasó szemét legkevésbé a „*rén egyeduralma*” bántja, hiszen mindennapjainkban viszonylag ritkán jelent fontos információt például az, hogy a szóban forgó állatnak a fara vagy az orra fehér-e. Az viszont olykor zavaró lehet, hogy a rének kapcsán sok esetben szarvról, nem pedig agancsról olvashatunk.

2.1. Az 1845-től adatolható *agancs* szavunk a nyelvújítás korában keletkezett, az *ág* főnév *-ancs* névszóképzős származéka. A korábbi *ágas szarv* kifejezést kiszorította a használatból, a *szarv* azonban sokak számára továbbra is szinonimája maradt. Sajnálatos módon még a nemrégiben megjelent Értelmező szótár +⁴ szerzői számára is. Igaz, a szarv és az agancs között nem az az

2 Szj 1990 (69 04 05 számú levél)

3 Szomjas-Schiffert 1996 (28. számú jójka)

4 Eöry 2007

egyetlen különbség, hogy ez utóbbi ágas-bogas: a lényegi eltérés abban van, hogy míg a szarv szaru-, addig az agancs csontalapú képződmény – ennek számos következményével együtt. A fent említett szótár szerint a szarv ‘páros szaruképződmény’, az agancs pedig ‘hím szarvasok fején található többágú szarvféle’. Ez utóbbi definíció éppen a rénszarvasokat hagyja figyelmen kívül, hiszen ez az egyetlen szarvasfaj, melynek nőstényei is növesztenek agancsot.

2.1.1. Talán a szóismétlés elkerülésének szándékával magyarázható, ha a fordító egy kötetben vagy egy műben a két említett szót egyaránt szerepelteti. Így jár el például Bede Anna az Aranylile mondja tavasszal című antológiában,⁵ N. Sebestyén Irén Yrjö Kokko⁶ finn nyelvű regényének fordítása során és Domokos Johanna is, aki Nils-Aslak Valkeapää verseit⁷ ültette át magyarra.

2.2. A rének számával pedig a fordítási nehézségek száma is nő! E kissé talán komolytalannak tűnő megállapítás mögött az a tény húzódik meg, hogy a lapp és a finn nyelv egyaránt több szóval rendelkezik ‘állatok (rének) egy csoportja’ jelentésben (például lp. *eallu*, *čora*, fi (*poro-*) *karja*, *lauma*, *partti*, *tokka*, *sorakka*), melyek többsége utal a csoport méretére. Ezek magyar fordításaiként a *csorda* és a *nyáj* szavaink jelennek meg, minden következetesség nélkül, inkább a szöveg ritmusára, mint a rének számára ügyelve. Jelen sorok írójának azt súgta volna nyelvérzéke, hogy a nyáj nagyobb létszámú, több állatot foglal magába, mint a csorda, azonban a fentebb említett Értelmező szótár + ezen megérzését egyetlen utalással sem támasztotta alá. A fordítókkal szembeni megértését viszont elősegítették a szótárban talált definíciók: ha a csorda ‘növényevő állatok csoportja’, a nyáj pedig ‘juhok, kecskék, ritkán disznók legelésző csoportja’, igazán nincs könnyű helyzetben az, aki egy éppen nem legelésző kecskecsapattal találkozik valamely műben.

2.3. De nem csupán a rének száma, hanem a nemük is okozhat fejtörést a fordítóknak. A *bika* mellett ott van az *ökör*, azaz a herélt hím. Teherhordásra és igavonásra ezeket fogják-fogták be a lappok, ezért van kellemetlen utóíze például a „felnyergelték a rénbikát” mondatnak a Finnugor–szamojéd (uráli) regék és mondák című kötetben.⁸ A *tehén* mellett pedig – Domokos Johanna kitűnő fordításaiban is – ott van az *ünő* vagy *üsző*, a fiatal (még nem borjazott) nőstény. Tudjuk, hogy „a különböző nyelvek közötti átjárhatóságnak az eltérő fogalomrendszerek pontos ismerete az alapja”,⁹ a hiteles és irodalmi élményt jelentő fordításnak tehát a célnyelv ismerete is elengedhetetlen feltétele. Csak ennek birtokában szülehetnek olyan szívet melengető fordítások, amelyben például „csupasz kövön csattan a (rén) patája, *eliramodik*. (...) Ihol fut, ihol ni, a Nyári Sárrét felé *nyargal* máris”, vagy amelyben „az ügetés jöjkuvá *iramlik*”.

5 Keresztes 1983

6 Kokko 1978

7 Valkeapää 1997

8 Domokos 1984

9 Fóris 2006

Bibliográfia

- JANKÓ 2000 = Jankó János: Utazás Osztyájköldre. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000.
- SZÍJ 1990 = Sajnovics naplója 1768-1769-1770. Bibliotheca Regulyana I. Budapest, 1990.
Szerkesztette: Szij Enikő
- SZOMJAS-SCHIFFERT 1996 = Szomjas-Schiffert György: Lapp sámánok énekes hagyománya. A szövegeket lejegyezte és fordította: Kovács Magdolna. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.
- EÖRY 2007 = Értelmező szótár +. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007. Főszerkesztő: Eőry Vilma
- KERESZTES 1983 = Aranylile mondja tavasszal. Lapp költészet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983. Szerkesztette: Keresztes László, fordította: Bede Anna
- KOKKO 1978 = Yrjö Kokko: A négy szél útja. Európa Könyvkiadó, 1978. Fordította: N. Sebestyén Irén
- VALKEAPÄÄ 1997 = Nils-Aslak Valkeapää: Nap, Édesapám. Fordította: Domokos Johanna
- DOMOKOS 1984 = Finnugor–szamojéd (uráli) regék és mondák. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1984. Szerkesztette: Domokos Péter, az idézeteket fordította: Kubinyi Kata
- FÓRIS 2006 = Fóris Ágota: A magyar terminológia helyzete és fejlesztésének feladatai napjainkban. Magyar Tudomány, 2006/6.